

Maja Sever, ak. slik. mag. um., OŠ Gabrovka

ŠARM KOLAŽNE TEHNIKE

PRIMER USTVARJALNE UPORABE MODERNE LIKOVNE TEHNIKE – MODIFIKACIJA KOLAŽA

BOGASTVO POVRŠINE – opis tehnike kolaža

Med umetniki obstaja t. i. »strah pred belim platnom«, pred belino oziroma praznino, zato veliko slikarjev tako platno čim prej zapolni z neko barvo, z nekaj rahlimi oblikami, s čimer koli, samo da ni popolnoma prazno, preden se zares loti slikanja. Morda je v tem kaj resnice, morda ne. Razmišljamo lahko o tem, da v naravi ni uniformne, enotne barve niti svetlobe, da je bela svetloba pravzaprav sestavljena iz spektra barvnih svetlob in zato »nevidno« bogata z barvami (Riley, 1984). Površina, pokrita z barvami, je lahko obdelana na zelo različne načine. Vsak risarski ali slikarski material in z njim tehnika daje teksturi površine svoj edinstveni pečat in unikaten značaj. Tekstura površine je še bolj zanimiva in bogata, če tehnike ter risarske in slikarske materiale med seboj združujemo. Tako zbrane likovne vrednosti obogatijo tudi slikarsko vsebino izdelka.

V času kubizma so umetniki (Picasso, Braque) začeli slikovne ploskve lepiti, namesto da bi jih odslikali (od tod beseda kolaž: *collage* – francosko lepiti). Lepili so večinoma časopisni papir in odrezke, porisane kose papirja, pa tudi odslužene predmete (*assemblage*). Njihov način dela je bil ploskovito sestavljanje in lomljenje predmetov. Prostor in motiv sta bila sestavljena iz različnih perspektivnih kotov (aspektiva), zato so predmeti delovali nalomljeno in nelogično glede na to, kako jih v resnici vidimo. Nalepljena površina je delovala drugače kot odslikana; bila je bolj groba, bolj sugestivna, silila je v ospredje in ni dopuščala globine prostora; prostor je bil dosežen z drugimi likovnimi sredstvi. »Svetost« klasične površine oljnate slike je bila porušena in odprta je bila pot eksperimentiranja z materiali.

Klasični kolaž – polnjenje površine

Klasični kolaž je trganka, pri kateri barvast papir trgamo na različno velike kose ali koščke in z njimi polepimo (zapolnjevamo) površino, ki jo prej zarišemo. Neke vrste »barvanka«. Koščke lahko lepimo v različnih redih, vrstah ali stolpcih, lahko pa so prosto razporejeni, brez očitnega reda ali ritma. Taka površina je sestavljena, zato utripa in je likovno bolj bogata, kot če bi jo samo enakomerno odslikali. Namesto trganke lahko barvni papir tudi režemo ali mečkamo (krep papir), da dobimo majhne kroglice, ki jih prav tako lepimo drugo poleg druge in tako zapolnjevamo površino. Vendar pri tem ne gre za strukturiranje površine. Kako je površina členjena, sploh ni pomembno; koščki se svobodno in naključno prekrivajo. Važno je, da ustvarjajo utripajočo površino, ki je tako bolj zanimiva. Pri klasičnem kolažu torej ne gre za strukturiranje oblike, ampak bolj za bogatenje površine.

Členjenje površine – mozaik

Ritem pri mozaičnem lepljenju kvadratkov ali drugih geometrijskih oblik je umirjen, predvidljiv in slika je statična. Urejenost, vizualni red in metričnost so bistvo klasičnega mozaika, to pa podoba naredi mrežasto in utripajočo. Potovanje našega pogleda po sliki je vodeno z belimi medprostori, ki delajo sliko zračno. Ker je slika precej razdrobljena, razčlenjena, se mora oko truditi, da razpozna motiv in ga loči od ozadja. Potreben je določen napor pri branju slike. Vendar je branje take slike hkrati tudi fascinantno, napor pa poplačan s prepoznavanjem motiva.

Členjenje površine – sestavljanje

Pri členjenju površine, ki spominja na sestavljanje, delci niso lepljeni v prepoznavni metriki ali redu. Kljub temu pa slika ima določen ritem, svojstven ritem, ki temelji na prostih oblikah in kompoziciji. Ritem je bolj dinamičen kot pri mozaiku in svobodnejši, nepredvidljiv. Slikarska površina je v celoti prekrita, motivika pa ni pomembna, zato je zanemarjena. Delci spadajo skupaj po obliki (robvih), barvno oziroma vsebinsko pa ne. V našem primeru so učenci rezali in lepili stare, zavržene slike, in to je dalo kolažu še dodatno likovno in pomensko dimenzijo.

Prekrivanje oblik – ritem

Na slikarski površini, ki nima osrednjega motiva in ozadja v klasičnem smislu, se lahko poigramo z ritmom prekrivajočih se barvnih ploskev svojstvenih oblik. Tako dosežena utripajoča površina je povsod enako zgoščena in ima svoj »zvok«. Intenzivnost prekrivanja ne pojenja pri robovih slike in daje vtis, da se nadaljuje v neskončnost tudi zunaj omejene slikarske površine. Slika deluje kot izsek nekega dogajanja, katerega dimenzij ne poznamo. Tako obdelani slikarski površini pravimo »overall«. Še posebej učinkovita je gostota vizualnih informacij pri kolažiranju črk in besed iz časopisa. Pri tej likovni nalogi smo se z učenci pogovarjali o slušnem in vizualnem hrupu, ki nas obdaja vsak dan, kamor koli gremo. Želeli smo narediti ekvivalent zasičenosti z vizualnimi informacijami tako, da smo slikarsko površino v prosti kompoziciji nagnetli z likovnimi elementi (informacijami). Dobili smo izredno gosto utripajočo podobo, način komponiranja pa je odražal tudi osebni odnos učencev do tematike.

Lepljenje samostojnih površin – sestavljanje motiva

Sestavljanje podobe iz samostojnih oblik je pomembno za razumevanje strukture motiva – kako je le-ta sestavljen –,

pa naj bodo to cvet, ptič, pavja peresa ali kaj še bolj kompleksnega. Pri tem so oblike premišljeno oblikovane, saj predstavljajo dejansko, realno obliko nekega dela motiva in ne samo naključno odrezanega ali odtrganega koščka.

Različni materiali – tekstura

Z različnimi materiali površino lahko zelo obogatimo. Lepimo lahko papirnate prtičke, čipko, blago, zavese, folijo, rižev papir, vato, les, pesek, steklo, kamenčke, gumbе, semena, trakove, vrvico. Tako nastala površina ima raznoliko in mnogokrat otipljivo, reliefno teksturo. Materiale lahko med seboj tudi kombiniramo, pri tem pa pazimo, da površina ne postane pretežka in preobložena. Tehnika je sproščujoča in raziskovalna, vendar moramo postopek lepljenja kljub temu načrtovati. Pri lepljenju moramo biti zelo natančni. Lepila je treba nanesti ravno prav, da se material preveč ne napoji, sicer bi se zvijal in ukrivljaj celotno sliko. Če ga nanesemo premalo, bo material odstopil, če je lepila preveč, se bosta material ali podlaga nagubala. Najbolj »neubogljivi« so robovi. Estetsko prilepljena površina bo delovala lepo; površno prilepljene površine pa nam bodo kvarile še tako uspel izdelek.

Dopolnjevanje slikanja – figura in ozadje

Pri dopolnjevanju kolaža s slikanjem se zdi, da gre za ločitev figure in ozadja. Naslikani deli delujejo kot ozadje, nalepljeni deli pa kot figura, lik. Tehnika pride v poštev predvsem v nižjih razredih, kadar hočemo, da učenci slikajo svobodno in se ne ukvarjajo s tem, da ne bi šli »čez črto«. Svobodno lahko odslikajo ozadje, ki je že samo po sebi slika, potem pa na to ozadje prilepijo določene oblike in se sproti odločajo za kompozicijo. Te oblike bi seveda lahko tudi odslikali, vendar bi morali paziti, da se ozadje ne bi prelivalo čez oblike ali obratno. Zato ozadje ne bi bilo tako sproščeno in dobro odslikano, ker bi ves čas pazili, da gredo »okrog« nečesa. Pri tem bi roka izgubljala svojo iskrenost poteze in moč izraza, kar bi bilo v škodo likovnega izdelka. Pri slikanju v višjih razredih že lahko zahtevamo, da so silhete figur odslikane popolnoma površinsko, ploskovito, kot da bi bile nalepljene, v nižjih razredih pa to ni smiselno. V vsakem primeru gre za ločevanje lika (figure) in ozadja.

Kombinacija s slikanjem – večplastnost

Kadar združujemo kolaž in slikanje (slikanje čez kolažirane površine), površine lahko plastimo in vedno znova preslikamo. Pri kombinaciji s slikanjem lahko dosežemo zanimive rezultate glede na to, kako uporabljamo obe tehniki. V vsakem primeru s to kombinacijo obogatimo slikarsko površino, v nekaterih primerih pa dosežemo zanimivo večplastnost. Najbolj navdihujoče je palimpsest. Palimpsest pomeni, da je skozi vrhno odslikano plast (delno) vidna tudi spodnja, prejšnja plast ali več plasti, bodisi tako, da presejajo skozi, bodisi da so le delno prekrite, spraskane, odlepljene ali izmite. Tako ustvarjena slika je tudi prostorsko zelo bogata, saj daje vtis, da potujemo skozi veliko prostorov naenkrat. Dojemamo jih kot plastenje razsežnosti.

Kombinacija z risanjem – ploskev in črta

Podrobneje bi želela predstaviti likovno nalogo, ki smo jo izvedli s skupino likovnega snovanja (učenke 7., 8. in 9. razreda). Pri nalogi smo uporabili dve likovni izrazili: ploskev in črto. Ploskev so v našem primeru predstavljali kosi barvitnega vzorčastega papirja, črta pa je bila izrisana s črnim flomastrom. Odprli smo tri tematska področja iz učnih načrtov za likovno snovanje: v 7. razredu modno oblikovanje, v 8. razredu grafično oblikovanje in industrijsko grafiko ter v 9. razredu sočasni (simultani) kontrast. V naši likovni nalogi smo nameravali združiti vsa tri tematska področja in znanje o črti in ploskvi. Ploskve so uporabljene v tehniki kolaža, črte pa so medialnega značaja.

Slika 1: Kombinacija z risanjem, likovno snovanje, ploskev in črta, Karmen Zavrl

PRIPRAVA NA LIKOVNO NALOGO PLOSKEV IN ČRTA

Likovno izrazilo ploskev

Ploskev je dvorazsežna (dvodimenzionalna) tvorba in orisana likovna prvina. To pomeni, da jo lahko orišejo točke, črte in odnosi med svetlimi in temnimi površinami ali odnosi med barvami. Področja umetnosti, vezana na ploskve kot podlage, so slikarstvo, grafika in fotografija (Šuštaršič, 2004). Ploskve imajo likovne lastnosti, ki jih določajo likovne prvine ali likovne spremenljivke. Imajo svojo obliko, velikost, svetlost, barvo, teksturo. Ploskev je lahko omejena z medialno ali pasivno črto (to je črta, ki zarisuje mejo ploskve ali lika). Ploskev lahko nastane tudi z gibanjem črte oziroma goščenjem črt ali točk (raster). Ploskve so lahko različnih oblik: ravne, ukrivljene, geometrijske, nepravilne, oglate, zaobljene. Lahko so gladke, hrapave, bleščeče, prosojne, neprosojne, mrežaste, perforirane ... V našem primeru so bile ploskve barvno zelo intenzivne in bogate, zato je bila potrebna previdnost in senzibilnost pri uporabi več barvnih papirjev hkrati. Z učenkami smo namenili eno uro za vajo v oblikovanju ploskev, ki so nastale na različne načine – z rastriranjem, uporabo različno izraznih črt, s polnjenjem z barvo, z

lepljenjem papirja in drugih materialov. Namen je bil, da spoznajo, kako različne so lahko ploskve in na kakšne načine lahko nastanejo.

Likovno izrazilo linija

Poznamo ogromno izraznih možnosti črte. Glede na tok so črte lahko neprekinjene, prekinjene ali točkaste; glede na obliko so ravne, lomljene, nazobčane, krivuljaste, nepravilne, svobodne, enakomerne ali neenakomerne; glede na velikost so lahko dolge, kratke, debele ali tanke; glede na smer so lahko mirne, spokojne, pasivne (vodoravnice) ali aktivne, dostojanstvene, rastoče (navpičnice) ali dinamične, kinetične, prehodne (poševnice). Seveda imajo vse te lastnosti tudi različne psihološke učinke: lomljene črte delujejo grobo, energično, možato; valovnice ustvarjajo mehko in tekoče gibanje; izbočene črte žarčijo energijo, voljo in upor; blago valovite izkazujejo nežnost, mehkobo, eleganco; svobodne dajejo vtis nemira, rasti in veselja, lahko pa tudi strahu in bolečine – odvisno od njihovega ritma in trdote (pritiska) (Jontes, 2007).

Črta ali linija je eden najstarejših likovnih pojmov. Črta je orisana likovna prvina, kar pomeni, da zaradi nje nastajajo druge (orisane) likovne prvine, kot so oblika, ploskev, svetlo-temno, gostota ...). Omogoča izražanje v grafiki, slikarstvu, kiparstvu, arhitekturi, oblikovanju, predvsem pa je značilna za risbo. Nastane z gibanjem točke. Pot konice risala na papirju, ki se giblje svobodno, neomejeno, imenujemo *aktivna linija*. V likovnem prostoru se lahko giblje v vse smeri. Kadar s svojim gibanjem omeji neko zaključeno površino z obrisno ali konturno črto, oriše neko ploskev, jo imenujemo *medialna linija*. V tem primeru sta linija in ploskev energijsko enakovredni. Črto pa, ki nastane kot posledica meje med plovijo in njenim okoljem, imenujemo *pasivna linija*. To je obrisna črta, ki nima lastne energije (Šuštaršič, 2004). Z učenkami smo eno uro namenili vaji za uporabo vseh treh najbolj pogostih modifikacij linije – aktivne, medialne in pasivne linije. Največji poudarek smo dali uporabi medialne linije, torej konturne ali obrisne črte.

Učna tema moda (7. razred)

Moda zadovoljuje potrebe, ki jih večinoma tudi sama ustvarja. Hkrati zadovoljuje dve nasprotujoči si želji posameznika: da bi pripadal skupnosti in da bi se razlikoval od nje (da bi izstopal). Moda je lahko tudi umetnost, saj dosega skladnost med obliko in vsebino (uporabnostjo). Gotovo pa je moda izraz človekovega estetskega interesa, ki verjetno izvira še iz prastarih časov, iz prazgodovinske krasitve lastnega telesa. Poleg barve in oblike imamo pri modi opravka tudi z materialom oblačil (tekstura). Visoka moda ustvarja pretirane in nepraktične oblike, ki jih v resnici nihče ne nosi in ki spadajo samo na modno pisto. Moda je bežna, trenutna in odvisna od tega, koliko so ji ljudje pripravljeni slediti. Včasih je bila moda tudi pokazatelj socialnega statusa ljudi, v današnjem času pa je težko razlikovati modo od osebnega »imidža«, v katerega spadajo tudi osebna prepričanja in vrednote, ne samo obleka, modni

dodatki in frizura. Z učenkami smo si na spletu ogledali nekaj posnetkov in komentarjev z modnih revij ter prelistali nekaj modnih časopisov, ki so jih učenke prinesle v šolo. Vsaka učenka je izbrala kolekcijo oblek, ki jo je imela za najbolj uspešno, in jo ustno predstavila z vidika skladnosti, uporabnosti, barvnih kombinacij, kombinacije materialov, estetskega oblikovanja.

Slika 2: Kombinacija z risanjem, likovno snovanje, ploskev in črta, Lara Logar

Učna tema industrijska grafika in grafično oblikovanje (8. razred)

Likovni jezik je pri plakatih pomembnejši kot besedno sporočilo, saj je hitreje prepoznaven in bolj učinkovit kot pomen besed. Hitra in jasna prepoznavnost likovnih znakov je pomemben dejavnik v sodobnem času (Frelih, 2012). Del grafičnega oblikovanja je tudi propagandna umetnost, ki je v službi oglaševanja. Beseda »propagare« iz latinskega jezika pomeni večati, širiti. Pri propagandni umetnosti gre za oblikovanje estetskih vizualnih sporočil, ki tekmujejo za pozornost kupcev, uporabnikov. Industrijska grafika oblikuje in tiska plakate, ovitke, časopise, vabila, *jumbo plakate*, embleme, vizitke, pečate, znake ... Grafični oblikovalec oblikuje celostno podobo sporočila in pri tem uporablja besedilo, slike in fotografije. Plakat označuje, krasi, obvešča, privablja in opozarja, pa tudi preseneča, prepričuje, izziva in razburja (Šuštaršič, 2004). Izobešen je na vidnem mestu in je sredstvo, ki javnosti prenaša sporočila. Učenke so na spletu poiskale vsaka svoj *jumbo plakat* in opisale uporabljena likovna sredstva, način komponiranja, tip barvnega kontrastiranja in ustreznost teh sredstev glede na sporočilo plakata.

Učna tema sočasni (simultani) kontrast (9. razred)

Pri gledanju okoli sebe nikoli ne vidimo zgolj ene same osamljene barve. Vsaka barva je pod vplivom barv, ki jo obdajajo. Zato vsaka barva nehote spreminja barvo ali barve poleg sebe. Tako součinkovanje povzroči, da se v

barvnih kombinacijah zaradi vpliva barve na barvo lahko spremeni barvni ton barv. To imenujemo sočasni ali simultani kontrast. Najbolj jasno ga opazimo, kadar gledamo čiste, nasičene barve. Če so skupaj sorodne barve, druga drugo »mažejo«. Če pa kombiniramo nasprotni si (komplementarne) barve (npr. modro in oranžno, zeleno in rdečo ter rumeno in vijoličasto), se le-te med seboj poudarjajo in s tem krepijo druga drugo. Med nasprotnimi si barvami se ustvari t. i. »paslika« (če dolgo gledamo v zeleno, bomo videli rdečo, ko zapremo oči). Če zeleno in rdečo gledamo skupaj, sta obe zelo čisti in močni, bolj, kot bi bili, če bi ju opazovali vsako posebej. Simultani barvni kontrast je zelo uporaben in učinkovit pri oblikovanju plakatov in drugih vizualnih sporočil. Bolj ko so si barve kontrastne, bolj druga drugo krepijo in močnejše deluje podoba. Učenke so naredile vajo v tehniki kolaža tako, da so uporabile vse pare primarnih in sekundarnih barv ter opazovale, kateri barvni par deluje najmočnejše.

POTEK DELA

Za dekleta v starosti od 12 do 14 let je bil motiv dekliške figure v kontekstu modnega oblikovanja odlična spodbuda. Zagrel je njihovo domišljijo in željo po prepoznavanju sebe skozi (idealizirane) plakatne podobe. Želeli smo, da je površinskost kolaža sorodna plakatni prezentaciji podobe. Ker smo se spogledovali z velikimi plakatnimi podobami, je morala biti figura na sliki vizualno privlačna in likovno učinkovita. Značilnosti uspešnih *jumbo plakatov* ali katerega koli reklamnega oglasa so čiste barve in jasna risba. Njihova prva funkcija je »poglej me«, osnovno sporočilo pa »privlačen sem«. Učenke so torej morale narediti privlačno podobo (s katero so se lahko poistovetile), vendar sem poudarila, naj bo podoba še vedno iskrena, ne samo všečna in zlagana. Kajti všečnost se čuti iz likovnega dela prav tako kakor iskrenost (Jontes, 2007). Dopustila sem jim tudi, da se osredotočijo zgolj na detajl; kajti ta je lahko, če uspe, likovno enako bogat kot cela figura, sporočilno pa celo močnejši.

Učenke so na spletu poiskale nekaj fotografij, ki so jih v tem smislu navdihovale. Iz njih so izluščile risbo, slikarski kontekst (ozadje) pa so morale oblikovati vsaka po svoje. Za barvne ploskve smo izbrali vzorčast papir, barvno zelo bogat in pester. To je na neki način črti zagotavljalo njeno suverenost, kajti če bi bili papirji enobarvni, monokromni, bi površine delovale prazno in bi mamile črto, da jih preči in tako oživi. Ker pa so bile površine že same po sebi bogate, so potrebovale samo jasno mejo, ki je odločno ustavljala njihove ritme in barvna sozvočja. To funkcijo je odlično opravljala črna obrobna linija (medialna linija). Ponekod je bila odebeljena kot kompozicijski poudarek ali element uravnoteženja.

Črta bi lahko orisovala globino, če bi tako želeli, njena naloga bi lahko bila bolj drzna; lahko bi prečila ploskve, ubrala prestejšo pot, svobodnejši potek in bila bolj samostojna, ločena od ploskve. Vendar je v našem

primeru učinkovito dopolnjevala meje barvnih ploskev, jih bolj jasno ločila od beline, kjer se je umestilo telo. Zato je telo izstopalo bolj zrelo, bolj živo, bolj opazno in še bolj belo, kot je že bilo. Belina je namreč zaradi črne linije dobila značaj barve. Če črte ne bi bilo, bi slika delovala nedokončano.

Slika 3: Kombinacija z risanjem, likovno snovanje, ploskev in črta, Maja Hribar

EVALVACIJA NALOGE

Po končani nalogi smo likovna dela razstavili v šolski jedilnici. Dekleta so naredila anketo med sošolci in učenci nižjih razredov. Starejši učenci so dela označili kot »moderna«, modna, nenavadna, izvirna in sanjska. Mlajši učenci pa so jih večinoma videli kot lepa, všeč so jim bili vzorci na barvitih papirju, dekliške figure pa so se jim zdele kot iz pravljice. Avtorice likovnih del so bile presenečene nad preprostostjo tehnike. Z razmeroma malo dela so dosegle velik učinek. Najtežji del je bil po njihovem pripovedovanju risanje figure, saj je morala biti linija izčiščena in suverena. Za to so potrebovale veliko podrisovanja oziroma risanja z »iščočo« linijo, preden so ujele pravo. Kot mentorica sem skupaj z njimi ugotavljala, da risanje po opazovanju ali po modelu prinaša boljše rezultate kot risanje po spominu ali po domišljiji, če želimo, da je podoba realistična. Kajti obraz, ki deluje kot pravi obraz, še vedno lahko modificiramo in spreminjamo po svoje, mu dodajamo nerealne stvari, spreminjamo barve ... Naš namen oblikovati likovno delo kot plakat je bil le delno dosežen; vzorčast papir je bil preveč sugestiven, zato ni učinkoval kot plakatna barva. Predvsem pa so dekleta svoje podobe oblikovala zasanjano, s precej sentimenta, zato so delovale bolj kot prizor iz filma ali kot fotografski izsek.

SKLEP

Spoznali smo, da je tehnika lepljenke ali kolaža izrazno in likovno zelo bogata in združljiva z drugimi

likovnimi tehnikami. Učenkam je omogočila veliko raziskovanja, eksperimentiranja in vedno novih, drugačnih, še neodkritih kombinacij. Združujemo jo lahko z risanjem, slikanjem, odtiskovanjem, z uporabo različnih materialov. Pomembno pa je, da se uporablja »estetsko«. Kar je nalepljeno, mora biti nalepljeno natančno in čisto, da ploskev deluje organsko, ne kot tujek na slikarski površini. Posebej »osvobajajoče« je za učence risanje in slikanje preko

polepljene površine. Kar je narejeno s pravo mero likovne občutljivosti in barvne senzibilnosti, ne gre v škodo čistosti likovne tehnike. Nasprotno, likovne tehnike se lahko poljubno in zelo uspešno kombinirajo, če se med seboj podpirajo in ne izničujejo in če to dovoljujeta motiv in likovna naloga, kar je bilo za učenke izvirna izkušnja, ki bo podprla njihovo estetsko recepcijo in razširila zmožnosti likovnega izražanja.

VIRI IN LITERATURA

- Butina, M. (1995). O slikarstvu. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Frelj, Č. (2012). Druga narava. Likovno/vizualno, Eseji o likovni in vizualni umetnosti. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Gerlovič, A. (1997). Motivacija za likovno vzgojo, Likovna vzgoja, letnik I, št. 1, 2, Ljubljana: Debora.
- Jontes, B. (2007). Človeška figura v luči likovnega razvoja. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Martin, A. (1973). The Awareness Of Perfection. München: Kunstraum München.
- Podobnik, U. (2012). Otrokova likovna raziskovanja, Likovno/vizualno, Eseji o likovni in vizualni umetnosti. Ljubljana: Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Riley, B. (1984). Working With Colour. London: Arts Council of Great Britain.
- Šuštaršič, N., idr. (2004). Likovna teorija: Učbenik za umetniške gimnazije likovne smeri. Ljubljana: Debora.